

ПЕРШАСНАЕ ЁСПРЫМАННЕ ТВОРА МАСТАЦКАЙ ЛІТАРАТУРЫ ЯК МЕТАДЫЧНАЯ ПРАБЛЕМА

The article is devoted to the problem of the primary perception of epic works of fiction by students. It analyzes the results of a study conducted in 14 schools in the Republic of Belarus. On the basis of questionnaires identified the main features of primary perception by the 10th grade students of the novel "People in the swamp" by Ivan Melezh. In turn, the author defines the general features of the primary perception of a great epic work by senior students. Knowledge of the characteristics of this kind of perception enables the teacher to determine properly how to treat a specific novel or story.

Даследаванне першаснага ўспрымання вялікага эпічнага твора вучнямі мае важнае значэнне для вырашэння іматэрыяльных пытанняў у педагогіцы, псіхалогіі і метадыцы выкладання літаратуры.

Расійскі псіхолаг В.І. Нікіфарова вылучыла тры асноўныя стадыі ў працэсе ўспрымання мастацкай літаратуры школьнікамі: непасрэднае ўспрыманне, якое грунтуецца на эмацыянальнай рэакцыі; асэнсаванне ідэйнага зместу; уплыў мастацкай літаратуры на чытача як вынік успрымання твора [3, с. 78].

Істотнай асаблівасцю непасрэднага (першаснага) успрымання мастацкай літаратуры, сцвярджае В.І. Нікіфарова, з'яўляюцца эмацыянальна-валявыя перажыванні чытача, якія ў сваю чаргу можна падзяліць на тры віды. Для першага віду характэрна сулержыванне, у выніку чаго чытач прымае пункт погляду героя і ацэньвае ўсе падзеі з гэтых пазіцый. Другі від – такая эмацыянальная рэакцыя, якая дазваляе мець сваё меркаванне пра твор, звязанае з асаблівым светапоглядам. Успрыманне асобы аўтара, яго майстэрства пра твор складае трэці від [3, с. 17].

Практыка і спецыяльныя навуковыя даследаванні паказваюць, што ўзровень успрымання твора школьнікамі залежыць ад іх узросту і дасягае свайго апагею ў X – XI класах.

Вывучэнне першаснага ўспрымання вучнямі дзесятага класа рамана І.Мележа “Людзі на балоце” праводзілася аўтарам артыкула ў 9 сельскіх і 5 гарадскіх агульнаадукацыйных установах розных рэгіёнаў Беларусі.

Удзельнікам эксперыменту (294 чалавекі) была прапанавана анкета з 20 пытанняў, мэта якой заключалася ў выяўленні асаблівасцей першаснага ўспрымання вучнямі вялікага эпічнага твора ў адзінстве яго зместу і формы. Пытанні былі аб'яднаны па тэматычным прынцыпе (вобраз літаратурнага героя; вобраз аўтара і яго пазіцыя; роля пейзажу ў рамане; асаблівасць мовы твора і яе функцыя ў раскрыцці ідэйнага зместу рамана).

Аналіз адказаў на першую групу пытанняў павінен быў вызначыць крытэрыі ацэнкі вучнямі вобраза літаратурнага героя як з'явы мастацтва.

Удзельнікам анкетавання прапанавалася аргументавана патлумачыць, які з вобразаў герояў рамана І. Мележа “Людзі на балоце”, на іх думку, найбольш удаўся аўтару.

На жаль, 56 (19,1 %) вучняў свае адказы не матывавалі, а толькі назвалі імя героя, які зрабіў на іх найбольшае ўражанне, або спрабавалі растлумачыць свой “выбар” агульнымі, нічым не падмацаванымі фразамі: “Аўтар вельмі ўдала паказаў усе рысы характару Васіля”, “Ганна – лепшы вобраз у рамане І. Мележа. Яна мне вельмі падабаецца”.

106 вучняў (36%) далі частковую матывацыю, яны ахарактарызавалі герояў, якія ім імпануюць, аднабакова.

132 дзесяцікласнікі, што складае 44,9%, далі адносна поўныя адказы.

Прааналізаваўшы частковыя і поўныя адказы (табліца 1), мы прыйшлі да вываду, што для 45,9 % старшакласнікаў галоўным крытэрыем ацэнкі персанажа мастацкай літаратуры з’яўляюцца яго маральныя якасці:

“Мне здаецца, атрамаўся вобраз Ганны Чарнушкі, падабаюцца такія яе рысы характару, як здольнасць пастаяць за сябе, гордасць, працавітасць”.

“Проста цудоўны вобраз Васіля. Ён усім сэрцам любіць зямлю, любіць працаваць на ёй”.

48 (16,3 %) вучняў лічаць найважнейшым крытэрыем ацэнкі літаратурнага героя ўсебаковасць яго паказу.

“Добры вобраз Васіля, хаця ў яго характары шмат адмоўнага. Васіль – працавіты, у працы ён заўсёды бачыць радасць. Іван Мележ стварыў вобраз Васіля з сімпатыяй, кожны крок героя, яго думкі, яго псіхалогію даследуе глыбока і ўсебакова”.

Невялікая група дзесяцікласнікаў (18 чалавек – 6,1%) лічаць лепшымі тых герояў, якія займаюць цэнтральнае месца ў творы (Ганна, Васіль, Міканор).

Табліца 1

Ацэнка літаратурных герояў вучнямі

№ групы	Крытэрыі ацэнкі	Колькасць вучняў	
		абс.	%
I	высокія маральныя якасці	134	54,9
II	ўсебаковы паказ	48	16,9
III	праўдзівасць	38	12,9
IV	месца ў творы	18	6,1

Як бачым, большасць школьнікаў дала ацэнку літаратурным героям як мастацкім вобразам, зыходзячы толькі з іх маральных якасцей. Нават у лепшых адказах не называюцца адмоўныя персанажы. Імя Халімона Глушака, напрыклад, сустракаецца толькі ў 6 адказах, хаця ў эстэтычным плане гэты вобраз надзвычай багаты і каларытны. Эстэтычная ацэнка тут падмяняецца маральнай. Чым менш у героя станоўчых маральных якасцей,

тым больш ён страчвае ў вачах школьнікаў як асоба і адначасова як літаратурны персанаж. Такую з’яву трэба разглядаць як вынік невысокага ўзроўню выкладання літаратуры ў асобных агульнаадукацыйных установах і спрошчанай сувязі літаратурнага твора з сучасным жыццём, калі, па словах Р.А. Гукоўскага, “выхаваўчы” вывад нібы прыклеіваецца звонку да твора і да самога працэсу вывучэння гэтага твора – як нейкая абавязковая адсылка да сучаснасці, і асабліва да жыцця і вучобы саміх вучняў” [1, с. 28].

Пэўныя цяжкасці выклікала ў дзесяцікласнікаў пытанне, звязанае вобразам аўтара ў рамане: “Якая думка склалася ў вас пра аўтара? Якімі прыёмамі і сродкамі адлюстроўваецца ў рамане аўтарская пазіцыя?”

174 вучні (60 %) у асноўным адзначаюць лепшыя асабістыя якасці пісьменніка, пішуць пра любоў пісьменніка да сваіх герояў, роднага краю, пра добрае веданне ім жыцця народа.

“Аўтар твора вельмі праўдзіва апісвае падзеі, якія адбываюцца ў рамане. Ён сам родам з сялянскай сям’і, і таму ўсё, што адбывалася ў вёсцы Курані, для яго блізкае і дарагое, сагрэта памяццю дзяцінства і юнацтва”.

“Пра Івана Мележа можна з упэўненасцю сказаць, што ён сапраўдны мастак, таму што праўдзіва адлюстраваў жыццё сялян беларускага Палесся ў складаны перыяд 20-х гадоў. У час чытання рамана адчуваецца дабрата і сціпласць аўтара, яго вернасць пісьменніцкаму абавязку”.

На першы погляд, вучні правільна зразумелі пазіцыю аўтара. Аднак, прааналізаваўшы сачыненні, напісаныя гэтымі ж вучнямі па творах іншых пісьменнікаў, мы выявілі ідэнтычнасць іх разважанняў з вышэйпрыведзенымі. Гэта азначае: школьнікі засвоілі як аксіёму, што ўсе пісьменнікі – незвычайныя асобы. 98 вучняў (33 %) абмежаваліся адной фразай – канстатацыяй выдатнага ведання І. Мележам жыцця палешукоў.

Калі на першую частку пытання большасць вучняў усё ж далі адказ, хаця і шаблонна, то адказваючы на другую яго частку, 66 (22 %) вучняў зрабілі толькі спробу паказаць тыя моманты ў творы, якія ў пэўнай меры раскрываюць аўтарскую пазіцыю: адносіны да герояў – 21 (7 %), лірычныя адступленні, пейзаж, мова – 44 (15 %). Аднак і гэтыя адказы вельмі агульныя і прымітыўныя, яны патрабуюць удакладненняў.

“Аўтар добра ведае жыццё сялян. Ён з сімпатыяй адносіцца да Міканора, Васіля, але асуджае Яўхіма, Халімона”.

“Аўтар гэтага рамана – чалавек вялікай душы. Сваю пазіцыю ён выказвае праз апісанне партрэта, пейзажу”.

Паводле сучаснай канцэпцыі літаратурнай адукацыі, навучанне беларускай літаратуры ў агульнаадукацыйных установах павінна забяспечыць “выпрацоўку ўмення аналізу мастацкага тэксту ў аспекце творчай індывідуальнасці пісьменніка” [2, с. 81]. Пасля самастойнага прачытання рамана “Людзі на балоце” вобраз аўтара і яго пазіцыя ў большасці выпадкаў засталіся па-за ўвагай школьнікаў.

37 % дзесяцікласнікаў, большасць юнакі (табліца 2), не змаглі адказаць на пытанне пра ролю пейзажу ў рамане І. Мележа “Людзі на балоце”, а з гэтага вынікае, што пры чытанні мастацкай літаратуры яны ігнаруюць апісанне прыроды.

Табліца 2

Ацэнка адказаў вучняў пра ролю пейзажу ў мастацкім творы

Якасць адказу	Дзяўчаты		Юнакі		Усяго	
	абс.	%	абс.	%	абс.	%
правільны	30	17	14	12	44	15
часткова правільны	88	50	54	46	142	48
няма адказу	58	33	50	42	108	37

48 % адказаў мы ацанілі як часткова правільныя. Школьнікі небеспадстаўна сцвярджаюць, што ў першай кнізе “Палескай хронікі” сустракаюцца цудоўныя пейзажныя замалёўкі, аднак арганічнай сувязі прыродаапісання з ўсёй тканінай твора вучні дадзенай групы не адчуваюць. Функцыя літаратурнага пейзажу, на іх думку, зводзіцца да таго, каб “адпавядаць настрою героя” і каб “чытач моі паўней уявіць умовы, у якіх жылі персанажы”.

Разам з тым, сярод адказаў ёсць цікавыя, арыгінальныя разважанні пра ролю пейзажу менавіта ў рамане І. Мележа.

“Пейзаж у рамане мае вялікае значэнне. У самім пейзажы ўжо закладзены магчымасці для драматызацыі дзеяння. Прырода ўключана ў сюжэт. Яна ўдзельнічае ў драме, якую перажывае Ганна, прырода ўрываецца ў мары Васіля пра зямлю. Яна прабіла ўплыў на лад жыцця герояў...”

“... Чытаў раман, і, здавалася, адчуваў разам з Васілём пах узаранай зямлі, слухаў разам з Ганнаю таямнічыя начныя гукі. Цяжка ўявіць мележаўскіх герояў без прыроды”.

Гэтыя два адказы дадзены вучнямі розных узроўняў літаратурнага і маўленчага развіцця, але яны правільныя. Вучні заўважылі адметныя рысы мележаўскага пейзажу, убачылі непарыўную сувязь прыроды і чалавека ў творы, і адначасова адчулі, што прырода з’яўляецца самастойным персанажам ў рамане.

На пытанне пра асаблівасць мовы рамана і яе ролю ў раскрыцці ідэйнага зместу твора вучні далі ў асноўным таксама павярхоўныя і аднабаковыя адказы. Усе напісалі толькі пра мову герояў і нават не ўспомнілі пра мову аўтара.

Самай “выразнай” асаблівасцю мовы рамана, на думку 157 дзесяцікласнікаў (54 %) з’яўляецца тое, што героі І. Мележа гавораць на “палескім дыялекце”.

У 62 адказах (21 %) былі выяўлены агульныя, нічым не падмацаваныя выказванні пра “дапаможную” ролю мовы, якая дае магчымасць глыбей зразумець вобраз літаратурнага героя.

74 вучні (25 %) на гэта пытанне не адказалі.

Аналіз адказаў дзесяцікласнікаў розных агульнаадукацыйных устаноў Беларусі на прапанаваную анкету даў магчымасць даследчыку не толькі вывучыць першаснае ўспрыманне школьнікамі канкрэтнага літаратурнага твора, але і вызначыць агульныя заканамернасці і праблемы гэтага ўспрымання.

1. У цэнтры ўвагі школьнікаў пры чытанні мастацкага твора – лёс герояў і матывы іх учынкаў. Маральнае аблічча персанажа з’яўляецца для большасці вучняў вызначальным у ацэнцы яго і як з’явы мастацтва. Станоўчы герой аказвае на іх вялікае выхаваўчае ўздзеянне. Адмоўныя ж персанажы іншых пачуццяў, акрамя негатыўных, у большасці вучняў нават старшых класаў не выклікаюць, хаця ў вялікім эпічным палатне яны выпісаны з не меншым майстэрствам.

2. Дзесяцікласнікі часта не ўлічваюць гістарычных умоў, якія сфарміравалі светапогляд і характар герояў, ставяць іх побач з нашымі сучаснікамі і таму памыляюцца пры вызначэнні маральнай ацэнкі іх учынкаў і паводзін.

3. Неглыбока разумеюць школьнікі і ўтарскую пазіцыю.

4. Другараднае значэнне надаюць многія вучні літаратурнаму пейзажу, не бачаць усёй паўнаты моўчага багацця твора. Гэта можна растлумачыць тым, што вучням на драцггу ўсяго перыяду навучання літаратуры гаварылі пра так званыя “мастацкія асаблівасці” на завяршальным этапе аналізу твора, без уліку адноснага яго зместу і формы.

Такім чынам, у выніку праведзенага даследавання вызначаны тыповыя асаблівасці першаснага ўспрымання эпічнага твора вучнямі старшых класаў, прааналізавана разуменне імі канкрэтнага рамана пасля самастойнага прачытання. Выкладзены ў артыкуле матэрыял дапаможа настаўніку лепш арганізаваць вучэбна-выхаваўчы працэс пры выкладанні курса літаратуры наогул і пры аналізе рамана І. Мележа “Людзі на балоце” ў прыватнасці.

Літаратура

1. Гуковский, Г.А. Изучение литературного произведения в школе: методологические очерки о методике / Г.А. Гуковский. – Л. : Просвещение, 1966.

2. Никифорова, О.И. Психология восприятия художественной литературы / О.И. Никифорова. – М. : Из-во Московского университета, 1972.

3. Канцэпцыя вучэбнага прадмета “Беларуская літаратура” // Роднае слова. – 2009. – № 8. – С. 80 – 89.